

Suživot Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju - implicitna kritika interpretacije rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba

Babić, Dragutin

Source / Izvornik: **Migracijske i etničke teme, 2004, 20, 187 - 208**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:303:304383>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 3.0 Unported/Imenovanje-Nekomercijalno 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-19**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Institute for Migration Research - Institutional repository for storing papers and data sets](#)

UDK:323.1(497.5)

316.347(497.5)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 30. 01. 2004.

Prihvaćeno: 18. 03. 2004.

DRAGUTIN BABIĆ

Institut za migracije i narodnosti, Zagreb

Suživot Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju – implicitna kritika interpretacije rata u Hrvatskoj kao etničkog sukoba

SAŽETAK

U ovom se radu analiziraju oblici suživota Hrvata i Srba u prijeratnom, ratnom i poslijeratnom razdoblju. Borba oko suvereniteta i negiranje prava na samoopredjeljenje pojedinih republika bivše SFRJ, sve do oružanih napada jugoslavenske vojske na Sloveniju i Hrvatsku, uglavnom su razorili mrežu primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama zahvaćenima ratom. Ipak su se, čak i u ratnim okolnostima, očuvali neki segmenti mreže susjedskih i prijateljskih veza na lokalnoj razini. Manji broj Hrvata i Srba međusobno se štitio u ratu. Prijeratni suživot i razvijeni oblici socijalne interakcije i komunikacije Hrvata i Srba, zatim neki očuvani mikrosocijalni segmenti etničkih mreža u samom ratu, kao i poslijeratna obnova suživota između Hrvata i Srba, ukazuju na čvrstoću i otpornost primarne socijalne strukture u lokalnim zajednicama. Time dovodimo u pitanje interpretaciju rata u Hrvatskoj kao etničkih sukoba, a afirmiramo tezu o ratu kao političko/državnom sukobu prije svega. Događanja na bivšim ratnim prostorima u Hrvatskoj (u državnoj terminologiji: prostori posebne državne skrbi), uz postupan, spor, ali ipak uzlazni trend u obnovi/uspostavi suživota, ukazuju na razloge/motive sukoba. Sukobi nisu posljedica vjekovne mržnje, netrpeljivosti i dugotrajnih lokalnih konflikata, već suprotstavljenosti različitih političkih projekata koje su zastupali politički reprezentanti Hrvata i Srba u Hrvatskoj. To su i temeljni argumenti za određenje političkog/ratnog sukoba u Hrvatskoj kao prije svega političko/državnog, a ne etničkoga.

KLJUČNE RIJEČI: suživot, Hrvati, Srbi, etnički sukob, nacionalni identitet

1. Uvod

U posljednjem desetljeću 20. stoljeća svjedoci smo oživljavanja i aktualizacije etničkoga i etničnosti, što je u svojevrsnoj i ne baš maloj suprotnosti s predikcijama/očekivanjima dviju velikih ideologija, liberalizma i marksizma. *Ethnic revival* postaje važan segment procesa traženja i kreiranja identiteta u društvima kasne moderne i post-modernih civilizacijskih kretanja. Iz drugih razloga (raspad socijalizma), ali i u socio-prostornom ambijentu s drugačijim doživljavanjem i interpretacijom nacije/nacionalnoga, istočna i srednja Europa također se suočava s predominacijom etničkog identiteta i etnifikacijom političkoga, kulturnog, pa i gospodarskog, segmenta socijalne zbilje. Politički procesi u zemljama bivšeg socijalizma, s minimalnom ili nikakvom demokratskom tradicijom, djelomično ili jače naglašenim potiskivanjem nacionalnih identiteta,

te nemilosrdnom borbom za vlast kako novih elita, tako još više članova bivših komunističkih nomenklatura, doveli su do jačanja etnonacionalizma na javnoj sceni. Ima li nacionalizam uopće pozitivnih momenata? Smatramo da se barem donekle mora revidirati polazište (prisutno u liberalizmu i marksizmu) da je nacionalno anakrono, a nacionalizam izrazito negativna socijalna pojava. Ako su nacije velike skupine ljudi, tada kao i ostale skupine teže različitom organiziranju, pa između ostalih i političkome. I ako su nosioci vlasti u socijalizmu u nekim segmentima potiskivali nacionalni identitet (a smatramo da jesu) i često oštro atakirali na problematiziranje nacionalnog pitanja, teško je osporiti pravo pripadnika pojedinih nacija na puno izražavanje vlastite nacionalne osobnosti i protežiranje vlastitih interesa u društvu. No to je načelna razina »priče« o nacionalnome u jednom od njegovih segmenata. Problem tu tek počinje. Socijalizacijske naslage, mitovi, stare nepravde i političke ambicije nosilaca vlasti ili pretendencata na vlast najčešće dovode do aktiviranja političke propagande s magalomanskim i nacionalno isključivim ciljevima. Sve je to praćeno predrasudama i stereotipima o drugima/drugačijima, da bi se postupno remetila socijalna interakcija i komunikacija između različitih nacionalnih/etničkih skupina. Počinju prijetnje, diskriminacija, pa i pojedinačni napadi, na nacionalno drugačije, a ratni sukobi (slučaj bivše SFRJ, bivšeg SSSR-a) često rezultiraju masovnim zločinima, etničkim čišćenjem, pa i genocidom, nad nepripadnicima vlastitog etnosa/nacije. Iz toga proizlazi osnovno pitanje/problem: mogu li koegzistirati nacionalno i demokratsko? Koja je to granica (i ima li je uopće) između nacionalnoga i nacionalističkoga? Problem koji očito uvijek iznova valja redefinirati i propitivati, jer jedinstvenog i trajnog odgovora nema. Svaka je situacija specifična i »razumljiva« iz vlastite posebnosti. Uz to, smatramo da je primjerice u slučaju bivše Jugoslavije nužno prilikom analize tih fenomena, pored grupne razine (nacija, etnija) uključiti institucionalno-politički i ustavno-pravni okvir u kojem se događaju etnički/nacionalni procesi. Ako se to ne učini, analiza doseže razinu visoke apstrakcije, koja smatra da »objašnjava« socijalnu zbilju, iako (možda i nehotice) često tu zbilju u ime idealnotipskih modela prekriva, pa dobivamo interpretaciju pojave lišenu konkretnog sadržaja. To je, prema našem sudu, slučaj sa svim objašnjenjima političkih sukoba i ratne zbilje na prostorima bivše SFRJ koji bez ograda i s isticanjem u prvi plan rabe sintagmu *etnički sukob(i)*. Navedena kvalifikacija u odnosu na bivše jugoslavenske prostore često se upotrebljava (pre)komotno, površno, pa i pomodno. Smatramo da je takav pristup nedostatan i redukcionistički u odnosu na protekla zbivanja. Prihvati li se takva interpretacija krize i sukoba u bivšoj SFRJ, dolazimo do jednake ili vrlo slične pozicioniranosti svih aktera i političkih grupacija u tim sukobima. Izbrisani su pritom politički projekti, namjere nacionalnih elita, a sve u ime »dokaza« o njima kao istima/vrlo sličnima. To ne znači da vrlo sličnih procesa, s jakom instrumentalizacijom i zloporabom nacionalnoga nije bilo na svim »stranama«. U prilog tome svakako govore ubojstva civila, rušenje kuća, govor mržnje i mnogo toga što je u krajnjoj liniji dovelo do dekonstrukcije primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama i eliminacije ili teškog ugrožavanja suživota. No to je, iako važan, samo segment »priče« koji ne može i ne smije »prekriti« aktivnost institucija i (ne)legitimnost pojedinih političkih procesa. A tu smo već na drugome i nešto drugačijem »terenu«, koji pokazuje da su događaji ipak sofisticiraniji od navedene interpretacije etničkih sukoba.

2. Zašto etnički sukobi nisu (pre)dominantno obilježje rata u Hrvatskoj?

Rat na prostorima bivše SFRJ, uključujući i ratne sukobe u Hrvatskoj, različito je interpretiran u časopisima/knjigama iz područja društvenih znanosti. Značajnu skupinu autora pritom čine oni koji te sukobe interpretiraju kao etničke. Pritom uočavamo dva problema. Problem prvi: problematično korištenje termina *etnički*. Etničko je predmoderno, a u slučaju bivše Jugoslavije primjereno je govoriti o nacijama, ne etničkim skupinama. Problem drugi: sadržajna manjkavost sintagme *etnički sukobi* i neadekvatnost navedenih termina za (pre)dominantne političko-oružane procese na prostorima bivše Jugoslavije, posebno u slučaju Hrvatske. Tako Claus Offe ističe da sukobi u Bosni i Hercegovini, Gruziji, Somaliji, Libanonu i Ruandi nisu podržavljivi nego izdržavljivi, pa bi se o njima moglo govoriti kao o ratu bandi (prema Vrcan, 2002). Ako se apstrahiraju neki drugi prostori, mogu se kritički preispitati prethodne teze. U ratovima na prostorima bivše Jugoslavije bilo je u elemenata takve vrste sukoba. Pljačka tuđih stambenih objekata, bogaćenje pojedinaca i skupina, ratni profiteri, sve je to dio »ratne priče« na ex-jugoslavenskim prostorima. Ipak, ako bi se to bezrezervno prihvatilo, rezultat bi bila percepcija koja u sebi nema analitički *raison d'être*, a sklona je poistovjećivati sve aktere i njihove političke/ratne učinke.

Ratni su sukobi objašnjivi uzmu li se u obzir političke/nacionalne ideologije koje su utkane u samu njihovu bit. Borba oko suvereniteta, sve do aktualizacije prava na samoopredjeljenje do odcjepljenja (Ustav SFRJ iz 1974.) svakako je najvažniji uzrok rata, a tek akcidentalnu dimenziju pritom imaju bogaćenja, pljačke, paleži i sl. Pritom je teško do kraja prihvatiti teze o lukavstvu političkih elita koje u turbulentnim situacijama manipuliraju pripadnicima nacije, da bi zadržale/osvojile vlast. U političkim projekcijama elita prisutni su i socijalizacijom internalizirani te ustavno-pravnim i političkim dokumentima regulirani interesi/prava pojedinih nacija. Utoliko nacionalne elite artikuliraju određene narodne zahtjeve, a problem nastaje zbog sukoba interesa i problema njihove institucionalizacije. Odgovornost političke nomenklature leži u »nestrpljivosti« koja je značajnim dijelom u funkciji očuvanja vlasti, što onda najčešće vodi u rat. I to je u jednom segmentu prihvatljivo. No ipak, teško je u tim procesima izraziti je razdvojiti nacionalne/političke elite i građane, posebno pripadnike vlastite nacije. Slično piše i Charles Taylor, koji ističe da matricu društvenih sukoba (tekućih, u bivšoj SFRJ), uključujući i oružane sukobe, određuju izvorno etnički sukobi. Nadalje, Rogers Brubaker rabi termine *etničfikacija politike* i *politizacija etničkog* (prema Vrcan, 2002). Problem je i u neadekvatnoj uporabi termina. Termin *etnički*, kako navodi Srđan Vrcan, naglašava važnost primordijalnog aspekta etniciteta i konzekventno tome aktualne procese promatra kao dio predmoderne pojave/procesa. Ili, kako ističe: »Dakako, brisanjem razlike između etničkog i nacionalnog reducira se u osnovi nacionalno na etničko, te se time gubi sve ono što na naciji i nacionalnom ima obilježje modernosti ... Nadalje, optika u terminima etničkog, primijenjena na ove prostore, minimalizira po tendenciji značenje politike i političkog u zbivanjima u devedesetim godinama. Naime, etničko po svojoj naravi jest nešto što je u osnovi nepolitičko i pretpolitičko kao primordijalno zadano i određeno, pa je u osnovi neupitno te gotovo prirodno ... Naravno, time se ponajprije i ponajviše aktualnim društvenim sukobima oduzima njihova manje više jasna

politička narav i političke konzekvencije. U tom smislu značajka oružanih sukoba nije u tome što su se tamo negdje slučajno pobili i potukli građani različitih nacionalnosti pa su se ti sukobi onda poput šumskog požara nezadrživo proširili ovim prostorima, postajući stihijski sve masovniji i sve oštriji, nego stoje političke odluke da se postojeći politički sporovi počnu rješavati i primjenom organiziranog i sustavnog političkog nasilja, te da se tom nasilju pribavi politički legitimitet« (Vrcan, 2002: 278). Iako su borbe oko suvereniteta odredile ratne sukobe u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske primarno kao političke/državne a ne etničke/nacionalne sukobe, problem se pojavljuje u amalgamu nacionalnog/nacionalističkog i legitimne demokratske političke procedure. Favoriziranje većinske nacije na jednom prostoru čini te sukobe i etničkim/nacionalnim, ali ne u svom dominantnom određenju. Uostalom, zar je moguće izjednačiti referendum o osamostaljenju Republike Hrvatske i Deklaraciju Skupštine SAO Zapadne Slavonije¹ u kojoj se ističe da će na prostoru SAO Zapadne Slavonije važiti Ustav SFRJ, Ustav SAO Krajine i Ustav SR Srbije!/? Bez uključivanja institucionalno-političkog i ustavnopravnog okvira u kojima su se navedeni procesi događali imamo na sceni bitno redukcionistički pristup u određenju tih sukoba i nasilno izjednačavanje svih političkih aktera u ratu. Nadalje, a što ćemo pokazati u narednim poglavljima, uspješan obrazac suživota Hrvata i Srba prije rata, male ali značajne mikrosocijalne enklave njihove etničke koegzistencije u samom ratu, kao i nešto brža od očekivane, (re)konstrukcija mreže primarnih socijalnih odnosa nakon rata, prema našem sudu predstavljaju protuargument interpretaciji ratnih sukoba u Hrvatskoj kao etničkih.

3. Suživot Hrvata i Srba u Hrvatskoj

Srbi u Hrvatskoj žive već više od pet stoljeća. U navedenom razdoblju socijalna interakcija Hrvata i Srba postupno je rezultirala nastankom višestrukih mreža primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini. Razvijao se suživot i suradnja uz povremene, ali vrlo tragične, prekide. Što čini socijalni supstrat suživota i kako ga definiraju sociolozi? U radu ćemo rabiti i termin (*re*)konstrukcija lokalnih zajednica. Zašto baš njega? Razlog je u različitu odnosu prema prostoru i socijalnoj organizaciji prostora triju skupina ratnih migranata. Dok starosjedilačko stanovništvo (*povratnici Hrvati i povratnici Srbi*) obnavlja zajednice² koje su tu egzistirale u prijeratnom razdoblju, doseljeno stanovništvo (*izbjeglice-useljenici*) u prilici je da na tom prostoru prvi put uspostavlja mrežu primarnih socijalnih odnosa s drugim skupinama. Utoliko bi se termin *rekonstrukcija* u potpunosti mogao rabiti za prve dvije skupine, dok bi za treću adekvatan termin bio:

¹ Na području Pakraca je 12. kolovoza 1991. donesena odluka o osnivanju Srpske autonomne oblasti Zapadna Slavonija u kojoj se navodi da će se na tom prostoru primjenjivati Ustavni zakon SAO Krajine, Ustav SFRJ i Ustav Republike Srbije!

² Prema našim saznanjima, u Srpskoj autonomnoj oblasti Zapadna Slavonija, na prostoru četiriju istraživanih općina ostalo je vrlo malo Hrvata nakon 1991., vjerojatno samo dio onih koji su bili u bračnim zajednicama sa Srbima. Kako je na tom prostoru bilo 3399 Hrvata, a ukupno je iz bivše općine Nova Gradiška u izbjeglištvu/raseljeništvu bilo 4393 osobe, od čega u istoj općini 2236 a u drugim općinama 2157, uz manji broj u inozemstvu, evidentno je da se u toj brojci (s obzirom na lokaciju ratnih sukoba) nalazi najveći dio Hrvata s toga prostora. Prema procjeni Centra za socijalnu skrb Nova Gradiška, nakon vojno-redarstvene akcije »Bljesak« na tom je prostoru ostalo oko 500 Srba od ukupno 9090, koliko ih je bilo prema popisu iz 1991.

konstrukcija. Da bismo to izbjegli i uporabom jednog termina rad učinili praktičnijim, odlučili smo se za termin *(re)konstrukcija*, koji sadržajem i specifičnom strukturom obuhvaća oba navedena termina, a time i socijalnu aktivnost na izgradnji lokalnih zajednica pripadnika svih triju skupina ratnih migranata.

(Re)konstrukcija lokalnih zajednica provedena akcijom njezinih pripadnika označava se i terminom *suživot*. Zašto baš taj termin? U opticaju su još multikulturalizam, zajednički život, koegzistencija i slični. J. Županov opredjeljuje se za *suživot* iz sljedećih razloga: »Nasuprot *multikulturalizmu* kovanica domaće provenijencije *suživot* ne označava neki politički artefakt, već fenomen koji je nastao *prirodnim* razvojem, a njegovo je razaranje plod političkih projekata ...« (Županov, 1998: 214). I dalje daje sociološku definiciju pojma: »*Suživot* se sociološki može odrediti kao splet solidarističkih mreža primarnih (neslužbenih) društvenih odnosa među pripadnicima različitih etnija na mikrosocijalnoj razini. To nije neka integrirana mreža – ona više nalikuje arhipelagu mrežnih *otoka i džepova*« (Županov, 1998: 214). Definiciji bi se mogle dodati, pored različitih etnija, i različite autohtone i alohtone skupine, koje mogu biti iste etničke i/ili nacionalne pripadnosti. M. Mesić rabi termine *suživot* i *ograničeni suživot*. Iako ih ne eksplicira, iz anketnih se pitanja može zaključiti da suživot u njegovu radu o izbjeglicama i raseljenim osobama podrazumijeva zajednički život Hrvata i Srba na cjelokupnom teritoriju Hrvatske, dok bi termin *ograničeni suživot* implicirao zajednički život tih nacionalnih skupina samo ondje gdje nije bilo nasilja i krvoprolića (Mesić, 1996). A. Šundalić na primjeru istočne Hrvatske propituje suživot u okviru gospodarskih, sociokulturnih i političkih akcija i struktura hrvatskog društva, navodeći da je »važan korak osjetiti *suživot* kao *egzistencijalnu nuždu* koja će na razini individualnih kontakata i suradnje u svakodnevnici nadjačati i preskočiti skupnu razinu diferencijacije te učiniti institucionalna rješenja funkcionalnim« (Šundalić, 2001: 97). V. Gruden, u kontekstu rata na području Hrvatske i njegovih posljedica, *suživot* određuje kao mogućnost *ponovne prostorne i socijalne blizine i kontakta* s osobama koje su bile u sukobu s hrvatskom državom (Gruden, 1995). Navodimo i istraživanje skupine autora (Rimac, Milas, Karajić) o oprost i pomirenju u Hrvatskoj, na uzorku opće populacije hrvatskog društva, provedeno 2000. Istraživanje je pokazalo svu slojevitost i teškoće recepcije suživota u hrvatskoj javnosti, a prema autorima »oko 45% građana odbija opraštati, ali prihvaća *suživot* kao svojevrsan *niži stupanj snošljivosti*« (*Mir u Hrvatskoj*, 2001: 20). S obzirom na sve navedeno, u radu ćemo proširiti definiciju Županova i rabiti ju u sljedećem obliku.³ *Suživot* je splet solidarističkih mreža primarnih socijalnih odnosa među pripadnicima različitih etničkih/nacionalnih, starosjedilačkih i doseljeničkih skupina na mikrosocijalnoj razini.

3.1. Suživot u prijeratnom razdoblju

Hrvati i Srbi (barem većina pripadnika tih dviju nacija) žive u zajedničkoj državi od 1918. Pritom su »iskušana« dva makropolitika modela u kojima je izgrađivan suži

³ Slučaj mikrozaednica na istraživanom prostoru, s autohtonim (povratnici Hrvati, povratnici Srbi) i alohtonim (izbjeglice-useljenici) skupinama u procesu (re)konstrukcije lokalnih zajednica upravo nas navodi da proširimo definiciju J. Županova.

voj. U prvome slučaju (Kraljevina SHS, Jugoslavija) suživot je egzistirao u socioprostornom ambijentu s izrazitom dominacijom srbijanskih političkih i vojno-poliucijskih struktura. Iako na stalnoj kušnji zbog izrazito nejednakih pozicija/statusa hrvatske i srpske nacije, a onda i njezinih pripadnika, suživot Hrvata i Srba i u tom je razdoblju bio društvena činjenica. Za raspad SFRJ, ratne sukobe i destrukciju mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama (s posebno neuralgičnim posljedicama u polju socijalne interakcije Hrvata i Srba) znatno je važnija dosegnuta razina suživota u socijalističkoj Jugoslaviji. Na kojim je temeljima počivala koegzistencija različitih naroda u toj multi-etničkoj tvorevini? Nositelji političkih promjena nakon Drugoga svjetskog rata ideološki su »definirali« suživot različitih nacionalnih skupina koji je afirmiran tijekom antifascističke borbe u Drugome svjetskom ratu. Suživot je, istina, bio izrazito ideološki uokviren i (pogotovo u ranome poslijeratnom razdoblju) pod strogom kontrolom Partije, uobličen u sintagmi »bratstvo i jedinstvo«. Autoritarni obrasci vladanja i kontrole prostora, još od ratnih obračuna sa zarobljenim neprijateljskim vojnicima, donekle su prigušivali otvorenije oblike suživota pripadnika različitih nacija u bivšoj SFRJ. Pa ipak, znakovito je da se nakon Drugoga svjetskog rata sve više razvijaju različiti aspekti multi-etničke koegzistencije u lokalnim zajednicama. Tome je posebice pridonosila javna socijalizacija (od škole do medija), te kazneno-pravni sustav koji je kažnjavao i manje »izlaske« iz zadanih oblika međunacionalne komunikacije. I neka turbulentnija politička kretanja i procesi (npr. 1971. u Hrvatskoj) nisu bitnije narušili suživot Hrvata i Srba u Hrvatskoj (ali i na prostoru drugih republika, Srbije te Bosne i Hercegovine prije svega).

Zadržimo se na primjeru Hrvatske. Što pokazuju sociološke i demografske analize iz socijalističkog razdoblja? Potvrđuju li prethodne teze nalazi istraživanja? Kao predložak za analizu navodimo neke segmente iz projekta Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu pod nazivom *Položaj naroda i međunacionalni odnosi*. U studiji objavljenoj 1991. istraženi su sociološki i demografski aspekti položaja naroda i međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj. Empirijsko istraživanje o međunacionalnim odnosima u Hrvatskoj obavljeno je u »predvečerje« ratnih sukoba, 1989. Na javnoj sceni u tadašnjoj državi eskalira kriza jednog sustava (socijalističkoga), ali i makropolitikog okvira u kojemu je realiziran (država SFRJ). Koliko su nalazi istraživača nagovijestili buduće događaje? Kako su ispitanici ocijenili međunacionalne odnose u mjestu življenja i ima li tu razlike između triju najzastupljenijih etničkih/nacionalnih⁴ skupina, Hrvata, Srba i Jugoslavena? Na Likertovoj ljestvici od pet stupnjeva dobiveni su sljedeći odgovori. *Izrazito lošim* te odnose ocjenjuje vrlo malen postotak ispitanika, tek 2,8% Hrvata, 1,3% Srba i 21,2% Jugoslavena. Pretežu dosta visoke ocjene tih odnosa izražene stavom *uglavnom dobri*, što navodi 48,0% Hrvata, 56,5% Srba i 45,5% Jugoslavena. Možemo zaključiti da je, prije svega, međunacionalna atmosfera bila još uvijek vrlo tolerantna, a percepcija međunacionalnih odnosa u Hrvatskoj pozitivna. Situacija pokazuje da je mreža primarnih socijalnih odnosa i dalje gotovo nenarušena, usprkos već očitu pogoršanju institucionalno-političkih odnosa na makro-političkoj razini u bivšoj SFRJ.

⁴ Ostaje naravno pitanje što su Jugoslaveni. Jedno je sigurno: za Jugoslavene se izjašnjavalo u okviru popisa stanovništva u rubrici *nacionalnost*, pa je to već dovoljno da Jugoslaveni budu činilac u analizi međunacionalnih odnosa.

Srpski nacionalizam tada je već u punom zamahu (doseže vrhunac na Gazimestanu 1989.), a istodobno se, što reaktivno, što aktivno »bude« i ostali nacionalizmi sa svojim političkim zahtjevima i projektima. Iako su stavovi ispitanika u kontroliranim društvima (kakvo je bilo i socijalističko u bivšoj jugoslavenskoj državi) često suspregnuti i nedovoljno iskreni, smatramo da u to doba (suton jednog oblika socijalizma, pluralizacija političke i ukupne javne scene) građani bez veće bojazni iznose svoje stavove. Stoga još veću važnost valja pridati tim odgovorima, koji indiciraju na utemeljeni suživot Hrvata i Srba kao značajno vezivno tkivo hrvatskog društva u duljem razdoblju.

Obilježje svakodnevice mikrosocijalnih tvorevina kakve su lokalne zajednice bila je razvijena mreža primarnih socijalnih odnosa (susjedstvo, kumstvo, prijateljstvo, bračne veze) između različitih etničkih/nacionalnih skupina. Ta mreža/te mreže nisu u potpunosti izdržale prijeratne propagandne »nalete« različitih političkih aktera, da bi na ratnim prostorima bile gotovo dokrajčene. Gotovo, jer neki nalazi pokazuju⁵ da je čak i u teškim i turbulentnim ratnim vremenima u malom obimu (ali ipak vrlo znakovito!) očuvana međuetnička tolerancija i međusobno pomaganje Hrvata i Srba. Kad je postavljeno pitanje o usporedbi međunacionalnih odnosa u odnosu na ranije stanje,⁶ odgovori su pokazali da se situacija u tom polju socijalne interakcije ipak nešto pogoršava. Iako većina ispitanika iz svih triju skupina (nešto preko polovine) smatraju da su međunacionalni odnosi *uglavnom isti kao prije*, na Likertovoj skali ipak su uvelike zastupljenije negativne tendencije (*mnogo lošiji, nešto lošiji*, ukupno preko 30% svih), dok su pozitivni iskazi gotovo zanemarivi (tek oko 4% ispitanika u prosjeku u svim skupinama se tako izjašnjava). Posebno je zanimljivo u tom ispitivanju da su (a što odgovara tadašnjim socijalnim zbivanjima) međunacionalni odnosi u Jugoslaviji ocijenjeni kao *uglavnom loši* ili *veoma loši* (preko 70% ispitanika opet iz svih triju skupina, Hrvata, Srba i Jugoslavena). Razlike u ta dva slučaja percipiranja međunacionalnih odnosa *proizlaze* iz različitih mjerenja. U prvom slučaju ocijenjeni su odnosi u mjestu življenja (mikrosocijalna razina), dok je na primjeru Jugoslavije percepcija ispitanika »zahvatila« prije svega međurepubličke odnose (institucionalna razina) prezentirane u aktivnostima pripadnika partijske nomenklature u pojedinim republikama/pokrajinama tadašnje države. Ocijenjeni su i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj u cjelini, koji također dobivaju znatno bolje ocjene od međunacionalnih odnosa na razini Jugoslavije u cjelini. Dominiraju u ispitanika svih triju skupina odgovori *osrednji* i *uglavnom dobri*. U zaključnim razmatranjima tog segmenta istraživanja, Nikola Dugandžija će istaći: »Nema u Hrvatskoj, krajem 1989. godine, nacionalnih napetosti. One se mogu tek naslutiti. Tenzije, inače toliko karakteristične za stanje nacionalnog sindroma, kao da su se povukle ili navukle nevidljivo ruho. Hrvati, Srbi i Jugoslaveni posjeduju uvjerenje u mogućnost zajedništva, neopterećenog pogledom na nacionalne sličnosti ili razlike« (Dugandžija, 1991: 113). Dvije godine kasnije, Hrvati, Srbi i Jugoslaveni u Hrvatskoj su međusobno

⁵ Tako na pitanje: *Ukoliko ste prije rata imali susjede druge nacionalnosti (Hrvate ili Srbe), kako su se najčešće u ovom ratu oni ponašali prema Vama?*, 3% izbjeglica useljenika, 5% povratnika Hrvata i 30% povratnika Srba ističu odgovor: *štitili su me!*

⁶ To je pitanje u anketi dosta neprecizno, jer ranije stanje može obuhvatiti dulje razdoblje. I pored metodološko-analiitičke nepreciznosti, odgovori na to pitanje mogu barem ukazati na tendenciju poboljšanja/pogoršanja međunacionalnih odnosa.

ratovali! Da je prijeratni suživot Hrvata i Srba bio visokointernalizirani obrazac socijalne interakcije u njihovim međusobnim relacijama, pokazuje i jedno poslijeratno istraživanje.⁷ U tom istraživanju na pitanje jesu li u prijeratnom razdoblju imali prijatelja druge nacionalnosti (Hrvata ili Srbina), velika većina ispitanika iz svih triju skupina ističe potvrđan odgovor. Tako je odgovorilo 80% povratnika Hrvata, 80% izbjeglica-useljenika (uglavnom etnički Hrvati iz Bosne i Hercegovine te Vojvodine) i 93% ispitanika iz skupine povratnika Srba. Rezultati tih istraživanja, kao i osobno iskustvo autora ovog teksta, potvrđuju vrlo razvijen suživot između Hrvata i Srba u Hrvatskoj u prijeratnom razdoblju, što uzimamo kao itekako značajnu društvenu činjenicu u raspravi o definiciji sukoba (od političkih do ratnih) u Republici Hrvatskoj 1991.–1995.

4. Rat u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske: kako/koliko je razoren suživot Hrvata i Srba?

Ratni sukobi nisu podjednako zahvatili sve dijelove hrvatske države. I na samim ratnim prostorima prisutne su značajne razlike u stupnju razaranja, količini nasilja, odnosu prema civilnom stanovništvu, načinima ratovanja i upotrijebljenom oružju. Dok su neki gradovi s okolnim selima osvojeni i velikim dijelom razoreni (slučaj Vukovara i okolnih naselja), iz drugih je bez većih borbi protjerano nesrpsko stanovništvo (primjer zapadne Slavonije), dok su pojedini lokaliteti bili na meti topništva pobunjenih Srba i vojske bivše države (Dubrovnik). Te razlike bitno utječu na središnji problem koji analiziramo u ovom radu. Primarni socijalni odnosi različitih etničkih/nacionalnih skupina s posebnim naglaskom na hrvatsko-srpske komunikacijske i interakcijske obrasce negdje su potpuno razoreni, u drugim lokalitetima manje ili više načeti, a ponegdje očuvani i u ratu. Iako to uglavnom vrijedi za krajeve Hrvatske koji nisu bili izravno pogođeni i obuhvaćeni ratom, kao što smo već naveli, u malim segmentima očuvane su mikrosocijalne etničke enklave i na ratnim prostorima. Ta činjenica pokazuje svu žilavost primarnih socijalnih mreža koje su organski urasle u određeni prostor i mogu izdržati i najveća iskušenja, pa i po cijenu ljudskih života. Međusobna pomoć Hrvata i Srba u ratu 1991.–1995. sigurno je dobar primjer za navedeno i bila je svakako ometajući činilac za radikalne nacionalističke skupine na objema stranama. Stoga je nakon rata iznimno važno naglasiti postojanje tih enklava u ratu i humanizam aktera koji može biti jedan od nosivih stupova u (re)konstrukciji mreže primarnih socijalnih odnosa u lokalnim zajednicama i jedan od činilaca oživljavanja njihova multietničkog karaktera.

4.1. Raspad jednopartijskog sustava i jačanje etnonacionalizma

Nasuprot očekivanjima da će modernizacijom društava, razvojem industrije, a kasnije informatike i mikroprocesora, doći do umanjivanja značaja etničkog/nacionalnog i afirmacije multikulturalizma i interkulturalizma, događa se *revival* etničkog i/ili nacionalnog, kako u razvijenim državama, tako još više u tranzicijskim državama Sred-

⁷ Autor ovog teksta obavio je empirijsko istraživanje u zapadnom dijelu Brodsko-posavske županije (općine Dragalić, Gornji Bogićevci, Stara Gradiška i Okučani). Anketirano je ukupno 180 ispitanika iz triju skupina ratnih migranata (izbjeglica-useljenika, povratnika Hrvata i povratnika Srba).

nje i Istočne Europe. Otkud ta nova dinamika i afirmacija nacionalnoga? Različite regije u svijetu imaju svoje specifične razloge. U industrijskim državama prisutne su razlike između jače razvijenih modernih država (Zapadna Europa, Sjeverna Amerika) i bivših socijalističkih država Istočne i Srednje Europe. U prvome slučaju, etnički/nacionalni *revival* može se objasniti traženjem identiteta u sve bezličnijem i otuđenijem društvu. Utoliko nacija kao *zamišljena zajednica* (Anderson, 1990) postaje utočište i obrazac identiteta za modernog čovjeka u tim (visokorazvijenim) državama. U Istočnoj i Srednjoj Europi razlozi su drugačiji, a kao pojavni oblik nacionalizma pojavljuje se etnonacionalizam.⁸ Iako je etnonacionalizam prisutan u svim nacijama bivše Jugoslavije, prisutne su i određene, iako ne baš velike, razlike. U sredinama s više pluralizma i demokratskih kulturno-političkih obrazaca i institucija, etnonacionalizam je imao kakvu-takvu opoziciju (ne baš previše aktivnu), dok je u republikama gdje je komunistički establišment samo preuzeo nacionalnu retoriku, nasilnim osvajanjem institucija i populističkim mitinzima (tzv. »događanje naroda«) bez ikakve demokratske reforme društva, etnonacionalizam postao mobilizirajući čibilac za masovnu aktivizaciju pripadnika najmnogobrojnijih nacionalnih skupina i gotovo neograničeno širenje moći vrha političke nomenklature i inauguraciju Vođe. »U efektivnom smislu to je (etnopolitička mobilizacija op. a.) parabolično kretanje. Mobilizacija inducira i širi osjećaj sigurnosti i moći u kolektivnom *mi*. To je njezina subjektivna i simbolička snaga. Tvrdi resursi – politički (položaji u novom vodstvu i vlasti) i ekonomski (imovinske prednosti ili povlastice) raspodjeljuju se, međutim, u ograničenom opsegu, u krugu elita i njezinih klijentelskih mreža« (Katunarić, 1994: 210).

U polietničkoj državnoj tvorevini etnonacionalizam i sukladno tome etnopolitička mobilizacija dovode do sukoba pripadnika različitih nacija. U slučaju Hrvatske etnonacionalizam je politički »upotrijebljen« istodobno s legitimnim demokratskim obrascima, pa je time dobiven politički amalgam s formalnom demokratskom strukturom, čija sadržajna strana ima mnogo više značajki autoritarnoga političkog poretka, s naglašenom ulogom Vođe, dominacijom etnocentrizma i klijentelskim odnosima kao supstitucijom građanskih odnosa. Etnocentrizam u hrvatskoj naciji omogućio je izlazak u javnost radikalnih nacionalističkih skupina, čiji su nastupi korespondirali s elementima ustaštva, što je bilo vidljivo u pozivanju na etničku čistoću države.⁹ Iako potaknut drugim razlozima i motivima, od »događanja naroda« i »izvoza« mitinga, pa sve do namjere odvajanja od hrvatske države i Hrvata, srpski etnonacionalizam u Hrvatskoj samo je dodatno ojačao širenjem hrvatskog etnonacionalizma. Usporedna pojava etnonacionalizama unutar hrvatskog društva omogućila je da korpus stavova srpskih etnacio-

⁸ Kako navodi Vjeran Katunarić (1994: 210), etnonacionalizam označava stav koji naglašava partikularističku, a ne univerzalističku osnovu nacije/države i podrazumijeva da država pripada jednom određenom narodu a ne svim narodima ili etničkim/nacionalnim skupinama koje žive u toj državi.

⁹ Djelomična rehabilitacija NDH na prvom općem Saboru HDZ-a svakako je tome pridonijela. Na tu temu (pozivanje na NDH) povjesničar Ivo Banac u listu *Tjednik* od 29. kolovoza 1997. piše: »Da su se već 1990. prenijele *naše isprike i žaljenje* za sve zločine ustaškog režima, ne samo one protiv Židova, ne bi li to spasilo pokoji život? Na to moraju odgovoriti svi oni koji su risali slovo *U* po bespućima domovine, koji su svojim ulicama i kafićima nadijevali imena nužno povezana za razdoblje NDH, koji su klesali Pavelićeva porpsja ili se dali slikati sa uzdičnutom desnom rukom«.

nalista egzistira kao samoispunjavajuće proročanstvo. Etnonacionalizam je omogućio i novu raspodjelu političke moći i prijelaz dijela članova stare partije (SKH/SKJ) u novu nacionalnu elitu (HDZ), a time i očuvanje svojih (dobrim dijelom i sustavnih) privilegija, statusa i moći. Kako je unutar »trojnog obrasca« socijetalnih sustava (politika – kultura – gospodarstvo) u bivšim socijalističkim sustavima dominantnu poziciju zauzimala politika, kultura i gospodarstvo bili su derivirani i donekle kontrolirani iz predominantne socijetalne sfere. U političkoj matrici u bivšoj Jugoslaviji dominirali su kolektivni interesi ili dobra (Katunarić, 1994: 213), što je omogućilo novoj/staroj eliti da »klasne« interese zamijeni »nacionalnim« i stekne novu legitimaciju, koja je funkcionirala kao činilac očuvanja vlastite sociopolitičke pozicije.¹⁰ Pluralistička scena u Hrvatskoj nakon 1990. omogućila je organiziranje i prezentiranje različitih interesa i njihovu artikulaciju kroz različite tipove institucija. Navedene procese karakterizirala su pritom dva važna obilježja: ratne (ne)prilike aktualizirale su specifične oblike organiziranja (važan segment u tome zauzimaju humanitarne organizacije i organizacije za zaštitu ljudskih prava), te autoritarni oblik vladavine koji je dijelom onemogućio demokratsku artikulaciju, javnu manifestaciju i organiziranje svih legitimnih interesa unutar civilnog društva. Kako navodi N. Zakošek (1995: 30), pojam pluralizma sadrži tri osnovna činioca koji određuju karakter i ulogu organiziranih interesa u društvu:

- a) autonomno organiziranje interesa u kontekstu dinamičnoga građanskog društva koje se jasno može razlikovati od države i njezinih institucija i subjekata;
- b) prevladavajuća orijentacija interesnih skupina na maksimiranje svojih posebnih interesa;
- c) postojanje velikog broja različitih interesnih skupina koje se međusobno natječu za utjecaj na politički proces i koristi što ga odatle mogu dobiti.

Za nerazvijena a time i tranzicijska istočnoeuropska društva (primjenjivo i na Hrvatsku), karakterističan je klijentelizam koji onemogućava demokratske procese, a osnovne su mu značajke da ne dopušta nezavisnu organizaciju i izražavanje interesa, a klijenti samo preko patrona mogu ostvariti svoje interese (Zakošek, 1995). U Hrvatskoj su upravo ratni migranti u različitim fazama (raseljene osobe, izbjeglice, povratnici, useljenici) za političku elitu najvažnija (i o tuđoj pomoći najovisnija) klijentelska skupina. Izlazak iz stanja ovisnosti, otklon od različitih oblika pomoći i povratak radu i stvaralaštvu predstavljat će ujedno za skupine ratnih migranata tranziciju iz statusa klijenata u status građana. Simbolički, završetak rata vjerojatno će koincidirati sa završnim fazama tog procesa.

4.2. Nacionalni identitet i država: slučaj Hrvatske uoči prvih višestranačkih izbora (1990.)

Hrvatska politička zajednica suočila se uoči višestranačkih izbora 1990. s rascjepom upravo na liniji nacionalnih identiteta, njihovih ciljeva i kapaciteta. Tako E. Pusić smatra da zajednica odgovara na tri pitanja: 1. *pitanje identiteta*, 2. *pitanje razlike* (di-

¹⁰ Pritom se napadno mijenjala svjetonazorna simbolika, pa je doista karikaturna izgledala prisutnost starih partijskih kadrova u prvim redovima u crkvi.

veziteta) i 3. *pitajanje kapaciteta* (naših mogućnosti djelovanja) (Pusić, 1995). Tko smo to mi i što želimo u ovom tranzicijskom razdoblju? Pitanje je posebno snažno postavljeno u Hrvata i Srba u Hrvatskoj.¹¹ Odgovor na krizu raspadajućeg sustava (jugoslavenskog i socijalističkog) bio je masovna nacionalna mobilizacija i homogenizacija. Etničko/nacionalno svrstavanje ubrzo je dovelo do izrazite fragmentacije hrvatskoga političkog identiteta na dva nacionalna identiteta: hrvatski i srpski. Događila se posve mašnja redukcija hrvatskoga političkog identiteta na njegovu nacionalnu dimenziju, što će pogodovati ocjenama rata u Hrvatskoj i rata protiv Hrvatske kao etničkog sukoba. Slabost te interpretacije je upravo u svođenju nacionalnoga na etničko, a time se sukobima »oduzima njihova manje više jasna politička narav i političke konzekvencije« (Vrcan, 2002: 276). Politički okvir vrlo je važan za razumijevanje ratnih sukoba u bivšoj Jugoslaviji i svako svođenje sukoba na etničke ili nacionalne bitno je redukcionističko i u funkciji je racionalizacije i umanjivanja stvarne krivnje pojedinih političkih aktera (političkih garnitura i pojedinaca) za sukobe. Podijeljeni politički identitet (narod u političkom smislu) unutar granica Hrvatske onemogućio je i punu realizaciju višestranačkih izbora građanskog tipa. Glasači su na izborima ipak prije svega birali nacionalnu/državnu, a onda političku opciju u užem smislu.¹² U temelju razdora na liniji Hrvati – Srbi bio je ponajprije odnos prema bivšoj zajedničkoj državi. Bez obzira koliko su odnosi unutar SFRJ između naroda i republika bili (ne)fer ili su više takvima interpretirani od strane nacionalnih elita, nepobitno je da su nacionalni ciljevi Hrvata i Srba u Hrvatskoj u razdoblju smjene političkih poredaka bili disparatni. Većina Hrvata (po tvrdio je to i referendum) bila je za veću samostalnost (opcije SFRJ kao konfederacija ili potpuna samostalnost), dok je znatan dio Srba bio za jače povezanu Jugoslaviju (federativnu ili unitarnu), a tijekom vremena sve više za pripajanje Srbiji. Osim rekonstrukcije ili disolucije zajedničke države kao otvorenog pitanja, nacionalne elite su svojim nastupima u javnosti dodatno zaoštrile problem. Uz to, za Hrvatsku i sve njezine aktere u predizborno doba poseban je problem bio već aktiviran srpski nacionalizam i prijetnja srpskog vodstva, od Gazimestana nadalje.¹³

Poseban problem zemalja bivše Jugoslavije jest predominacija etničkog oblika nacije. To je neprekidno aktiviralo nacionalno pitanje kao »pitanje svih pitanja« za jugoslavensku državu. Uz to, etnički koncept nacije u specifičnom jednopartijskom sustavu (samoupravljanje kao korektiv) onemogućio je stvaranje političkog naroda u pojedinim republikama, prije nego što se iznova definira nacionalno pitanje. I tu se krug zatvorio. Uslijedili su sukobi oko teritorija i za teritorije, s naglašenom etničkom/nacionalnom komponentom. Egzistiranje etničkog shvaćanja nacije, karakterističnog za Srednju i Istočnu Europu, pokazuje i nemogućnost stvaranja zajedničkog identiteta Hrvata i Srba u Hrvatskoj, kao i nesvodivost nacije na državljanstvo (što u Smithovoj interpretaciji obilježava zapadni model nacionalnog identiteta).

¹¹ Naravno i u čitavoj SFRJ, što je vrlo povezano, ali nas ipak najviše zanima hrvatski državni prostor.

¹² I nacionalno je dio političkoga, ali u stabilnim i demokratskim državama nacionalno pitanje uglavnom nije dominantno na izborima.

¹³ S. Milošević je u već »čuvenoj« rečenici najavio, obraćajući se Srbima, da smo pred bitkama i u bitkama, a ni one oružane nisu isključene.

4.3. Rat u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske¹⁴

Kako je počeo rat u Hrvatskoj? Iako je predsjednik Srbije S. Milošević još 1989. na šestotoj obljetnici kosovske bitke najavio mogućnost oružanih sukoba, u formi (polu)institucionalne procedure takva mogućnost najavljena je 10. siječnja 1991. Tada je Milošević na sastanku s drugim predsjednicima republika bivše SFRJ istaknuo da će »ukoliko Jugoslavija postane konfederacija nezavisnih država, Srbija zatražiti teritorije susjednih republika tako da svih osam i pol milijuna Srba bude u jednoj državi« (Sudetić, u: Žunec, 1998: 103). Sintagma *zatražiti teritorije*, ako se naši prijedlozi ne prihvate, ekvivalentna je najavi rata, što se kasnije i dogodilo. Srbi su bili znatno zastupljeni u većini republika bivše SFRJ (iznimka je Slovenija), što će utjecati na geopolitičku strategiju srbijanskog vodstva u Beogradu i pokušaj da se ratom pripoje navedeni teritoriji nastanjeni Srbima. U tom se razdoblju jugoslavenska vojska (JNA) priklanja srbijanskom modelu rješenja jugoslavenske krize. Kao dio procesa pretvorbe JNA u činilac potpore tadašnjoj srbijanskoj vlasti, navodimo izvadak iz memoara tadašnjeg ministra obrane u SFRJ, V. Kadijevića, koji nedvosmisleno ističe da su najnovije informacije iznošene »... samo pred onim članovima predsjedništva SFRJ koji su radili za Jugoslaviju« (Kadijević, u: Žunec, 1998: 104). U tadašnju vojsku mobiliziraju se Srbi u Srbiji i Srbi izvan Srbije, pa će JNA brojčano narasti sa 180.000 na 400.000 vojnika¹⁵ (Žunec, 1998). Bitno je promijenjen nacionalni sastav vojske i to s jasnim ciljem: ostvariti planove srbijanskog političkog vrha. Vojska se ne razlikuje od ostalih interesnih skupina u društvu samo prema vanjskim obilježjima (status, infrastrukturni kapaciteti i sl.), već i prema specifičnom mentalnom sklopu koji »stoji u posvemašnjem neskladu s nastrojem ostalih društvenih grupa« (Žunec, 1998: 46). Autoritarnost, vrijednosti hijerarhije i dvo-vrijednosna orijentacija (mi – oni) sastavni su element mentalnog ozračja unutar vojske. JNA je i u tom vrijednosnom segmentu imala vlastite specifičnosti. Izdvojenost iz društva, privilegije i elitistički status, činili su od vojnih službenika, osobito srednjih i viših časnika, skupinu koja je bila nedovoljno integrirana u druge oblike društvenosti u tadašnjem jugoslavenskom društvu. Uz to, »oficirskim obiteljima su stalni premještaji također otežavali komunikaciju s drugim grupama. Na taj način dolzi do nji hove još izrazitije izolacije. Zbog toga su oficirske obitelji bile prinudene da formiraju homogene grupe i da se izoliraju od utjecaja sredine« (Klain, Moro, 1992: 74).

U višenacionalnim državama jedan je od većih problema i (ne)proporcionalni sastav vojske. Koji je razlog neproporcionalne zastupljenosti različitih etničkih skupina? Kako ističe C. Enloe, nacionalni/etnički sastav policije i vojske u funkciji je prezentiranja strukture same države (Enloe, 1990). Koji su bili mogući razlozi nadzastupljenosti i podzastupljenosti časnika iz pojedinih nacionalnih skupina u JNA? »Neproporcionalni nacionalni sastav oficirskog kadra povezan je s ratničkim tradicijama (Srbi, Crnogorci), slabim materijalnim stanjem (jugoistok zemlje – južna Srbija, Makedonija, Kosovo,

¹⁴ Kako se u radu bavimo dijelom hrvatskog državnog prostora, zanima nas ponajprije rat u Hrvatskoj i rat protiv Hrvatske. Dio populacije koju smo istraživali (izbjeglice-useljenici) stradalnici su s prostora druge države (BiH) koja je također zahvaćena ratnim sukobima.

¹⁵ Žunec navodi da je u proljeće 1991. JNA imala 180.000 vojnika, 2000 tenkova i 700 borbenih zrakoplova.

Crna Gora) i većom potrebom za autoritetom koja se češće vidi u jednostavnijim socio-kulturama (jugoistok zemlje). Zanimljiva je opservacija da su između dvije hijerarhijski organizirane grupe (crkva i vojska) koje su nudile besplatno školovanje siromašniji Srbi češće birali vojsku, a siromašniji Hrvati crkvu« (Klain, Moro, 1992: 74).

Osim tradicije, koja je oblikovala kolektivni imaginarij Hrvata i Srba, svakako da su i neki drugi činioci imali utjecaja na odnos Hrvata i Srba prema vojsci u dvjema Jugoslavijama. Vojska je konstitutivni element države. Srbi su oslobođenjem od Turaka zaokružili državu i oformili vojsku, što će im omogućiti izrazito dominantnu poziciju u Kraljevini Jugoslaviji u odnosu na ostale nacionalne i etničke skupine. Hrvati nisu imali vlastitu državu, pa onda ni mogućnost formiranja vlastite vojske. Druga Jugoslavija nastala je u antifašističkoj borbi. Iako vojska federativne države i načelno dostupna pripadnicima svih nacionalnih skupina, JNA nije izbjegla kadrovsku¹⁶ dominaciju najmnogobrojnije etničke skupine u bivšoj SFRJ, srpske.

Za razumijevanje sukoba u Hrvatskoj važnost imaju i kolektivnopsihološki elementi (kolektivni imaginarij Hrvata i Srba, povijesno pamćenje). Strahovi i traume od drugih su, čini se, samo potisnuti (u Srba od ustaša, u Hrvata od unitarističke Jugoslavije i četničkih posezanja za hrvatskim teritorijem). Nepotpuna istina i blokada objavljivanja »neugodnih« istina od strane obnašatelja vlasti u socijalizmu dodatno su traumatizirali javnu scenu u Jugoslaviji. Konstituiranje višestranačja omogućilo je otvaranje i takvih pitanja, ali i njihovu zlouporabu, posebice brojčanih aspekata događaja iz Drugoga svjetskog rata. Mitu Jasenovca suprotstavljen je mit Bleiburga. Ili, kako to primjećuje J. Jedlicki: »Budenje zatomljenog osjećaja na nekadašnje progone i patnje motivira sadašnju borbu aktiviranjem stereotipa o neprijatelju kao o prirodno prijetvornom, okrutnom i bezočnom barbarstvu naroda ili o fašističkoj naciji. Prirodno je da takvi stereotipi pobuđuju strah, no istovremeno i samouvjerenije u pravičnost same stvari, pa se ponavljanje genocidnih okrutnosti čini sve vjerojatnijim« (Jedlicki, 1999: 134). Nadalje, rat nema jednaku važnost u kolektivnoj simbolici Hrvata i Srba. Tako N. Popov ističe da u »kolektivnom pamćenju Srba rat ima veoma važno mesto, on je deo samog načina života, a ne samo mit, legenda i epika« (Popov, 2002: 117).

Jedna od najpogubnijih karakteristika ratnih sukoba golema je količina zločina koja je bila usmjerena prema civilnom stanovništvu. I dok je za rat ubijanje protivničkih vojnika nešto »samorazumljivo«, ostaje pitanje odakle toliko nasilja prema bespomoćnima? Zašto su u tolikom broju ubijane žene, djeca i starci? Zašto su tolike žene silovane? To svakako nije implicitno karakteru rata, već je očito obilježje specifičnih ratova. O kakvim posebnostima se radi i kakvi su to ratovi? Velika količina nasilja upućuje na program koji je planirao nasilje i njegove operativce. Brojke koje svjedoče o nasilju u ratnim sukobima samo upućuju na organizirano, a ne slučajno i sporadično nasilje. Slučajno se može ubiti nekolicinu ljudi, ali ne i nekoliko stotina tisuća.¹⁷ Koja su moguća objašnjenja?

¹⁶ O. Žunec u knjizi *Rat i društvo: ogledi iz sociologije vojske i rata* navodi da je 1990. udio Srba u časničkom zboru iznosio oko 60%, u činovima pukovnika 81%, a generala 62%. To je bilo gotovo dvostruko više od udjela Srba u stanovništvu Jugoslavije.

¹⁷ U Izvještaju predsjednika Komisije za ispitivanje ratnih zločina počinjenih na tlu bivše Jugoslavije (formirana od strane UN), profesora Cheriffa Bassiouija, od 10. lipnja 1994. (*Transnational: bilten Radikalne stranke*, br. 4, 20. lipnja 1994.) nalaze se osnovni podaci o zločinima. U BiH i Hrvatskoj do tada je bilo 715 zarobljeničkih i koncentracijskih logora, više od 150 masovnih grobnica, ubijeno je od 200 do 250 tisuća

I. Kuvačić navodi dva: »Na prvom mjestu je okolnost da u ovom području nasilje vrije još od Drugog balkanskog rata 1912... Sve je to kuhalo u parnom loncu, kako kaže Bassiuni. Kada je lonac eksplodirao, eksplodiralo je i ono najgore što ljudsko biće može proizvesti. Drugo objašnjenje je u tome da je ovdje nesumnjivo postojala srpska političko-vojna strategija s ciljem stvaranja *Velike Srbije*. Ta strategija se oslanja na srpski nacionalni osjećaj koji je raznim sredstvima doveden do krajnosti. Njezin uspjeh traži da se ukloni svaki element koji nije srpski« (Kuvačić, 1997: 63). Gdje su uzroci srpskih oružanih napada na Hrvatsku? U njima nisu sudjelovali samo domaći Srbi, već i pljačkaške skupine iz Srbije. »Te su grupe formirane u toku ubijanja, pljačkanja i protjerivanja nesrpskog stanovništva. Dakle, posrijedi su ljudi okrvavljenih ruku, koji su zbog toga prokleti i nesigurni, pa se ne može očekivati da će dobrovoljno odbaciti oružje... Nakon što su pregazili i opljačkali skoro cijelu Bosnu i jedan dio Hrvatske došli su takorekuć na dohvrat bogatih dalmatinskih gradova. To je cilj koji se ne zaboravlja, a dohvatljiv je uz uvjet jačanja srpske države i njenih oružanih snaga. Stara lozinka da Srbin može i bez leba, a bez države ne može nije ni smiješna ni neozbiljna. I konačno, ne treba ispuštati iz vida da nije samo jedna strana zahvaćena ratnom euforijom. Čitavo poprište bivše Jugoslavije postalo je poprište nacionalističkih sukoba, što znači da su i na drugim stranama prevladale radikalne nacionalističke grupe koje teže stvaranju i širenju vlastitih država, pri čemu njihovo međusobno sukobljavanje nema samo poništavajuću funkciju. Ono ima i pozitivnu funkciju, jer su to takve grupe koje su nastale i koje se održavaju pomoću međusobnog sukobljavanja, pa uspostavljanje mira dovodi u pitanje njihovu vlast« (Kuvačić, 1997: 73).

Kakva je bila uloga JNA? Samo djelomično sukladna njezinoj ustavnoj ulozi čuvara teritorijalnog integriteta SFRJ, no većim dijelom izvanustavna, stavljanjem najprije prikriveno, a kasnije i otvoreno, na stranu pobunjenih Srba u Hrvatskoj. Napadi Prve gardijske brigade JNA na Vukovar svjedoče, između ostalih primjera,¹⁸ o tome. I pogledi sa »srpske strane« govore o tome: »Upotrebom Armije za ciljeve srpskog režima traumatizovali su (generali JNA, op. a.) fizički i psihički, sve nesrpske narode druge Jugoslavije ... Prosrpskim prevođenjem JNA zloupotrebili su svoj potčinjeni sastav ... i tobože štiteći srpski narod, generali su pomogli njegovo uvođenje u rat i olakšali zloupotrebu trauma iz njegovog historijskog pamćenja, ratom su mu omogućili pseudokatarzu i nanovo ga traumatizovali« (Hadžić, 2002: 147). Mobilizacija i odaziv na mobilizaciju donekle objašnjava »opravdanost« ratnih ciljeva. U Hrvatskoj je zabilježen veliki odaziv na mobilizaciju, što se objašnjava obranom vlastitog teritorija i osamostaljenja države. Žunec navodi da je »mobilizacija bila uspješna i krajem godine (1991.) HV je imala preko 200.000 vojnika u 64 brigade« (Žunec, 1998: 109). U Srbiji se javljaju veći problemi u mobilizaciji, što iznenađuje i generale JNA. Analitički pregled medijskog izvještavanja u Srbiji, koji su načinili neki autori iz Srbije, ukazuje na mobilizacijsku krizu u Srbiji. »U Srbiji je (1991. g.) peticiju za mir i raspisivanje referendumu o učešću zemlje u ratu (o tome treba li da vojnici iz Srbije ratuju izvan svoje republike) potpisalo 50.000 ljudi. Organizatori peticije (mirovni pokreti i organizacije)

osoba, oko 50 tisuća je mučeno, a 20 tisuća žena silovano. Posebno su u područjima koja su kontrolirali Srbi počinjeni najužasniji pokolji.

¹⁸ Jedan takav je i granatiranje grada Nove Gradiške od strane JNA u jesen 1991., čemu smo osobno svjedočili.

procenili su – na osnovu sopstvenih istraživanja – da je iz Srbije pobjeglo 150.000 ljudi, da se od poziva za vojsku trenutno skriva 50.000 rezervista i da je protiv desetak hiljada pokrenut prekršajni ili krivični postupak« (Backović, Vasić i Vasović, 1999: 364).

4.4. Suživot u ratnom razdoblju

Može li se na ratnim prostorima uopće govoriti o suživotu? Teško, ali ipak može. Jer, što je to i kako nazvati odnose u kojima Srbi štite Hrvate ili obrnuto u opasnim i pogibelnim situacijama? Iako se ovdje ne radi o razvijenoj i razgranatoj mreži primarnih socijalnih odnosa, što je implicitna odrednica suživota, u svom segmentnom obliku suživot u tim slučajevima ipak donekle funkcioniра. Takvih primjera i nije bilo malo, pa će se s pravom Dunja Rihtman-Auguštin zapitati: »Jesu li doista susjedi ti koji nanose najviše zla i čine najgore nasilje, kako to često i rado tvrde državotvorni mediji. Još uvijek je naša svakodnevnica puna priča o zlim susjedima. Uostalom, tko bi se, u uvodno opisanoj klimi, koja puno desetljeće vlada u mojoj zemlji, usudio priznati kako su mu susjedi pomogli u ratu, ili da je sam susjedima ili bilo kome drugom pomogao, ako taj pripada drugoj, pogrešnoj vjeri i naciji« (Rihtman-Auguštin, 2000: 196). Već navedeno istraživanje na prostoru četiriju općina zapadnog dijela Brodsko-posavske županije pokazuje također da ni rat nije u potpunosti razrušio mikrosocijalno tkivo umreženo višestrukim socijalnim interakcijama Hrvata i Srba. Iako su pozicije ispitanika u ratnom vremenu bile specifične i teško usporedive, ostaje ipak činjenica da je barem mali dio tih ljudi naveo u svojim odgovorima da su ih susjedi štitili čak i tada.¹⁹ Uzimajući u obzir različitu dinamiku iseljavanja i progonstva, najveći dio ispitanika ističe da su ih susjedi druge nacionalnosti samo pozdravljali, što ukazuje na postojanje interakcije na razini primarnih skupina čak i u ratnom razdoblju. To ne umanjuje činjenicu sudjelovanja susjeda u nasilju nad susjedima, no ipak ukazuje na prijeratno postojanje suživota, koji ni rat nije odmah do kraja uništio, iako ga je u znatnoj mjeri poremetio, a trajanjem i gotovo u potpunosti razorio. Do prekida kontakta sa susjedima druge nacionalnosti dolazi kod svih triju skupina, no to nešto manje navode izbjeglice useljenici. Razlika proizlazi iz drugačije pozicije Hrvata u Hrvatskoj u odnosu na one u Bosni i Hercegovini. Dok je u Hrvatskoj prisutno gotovo potpuno razdvajanje Hrvata i Srba na ratnom prostoru, koje uključuje i jasno teritorijalno razgraničenje, u Bosni i Hercegovini barem dio ispitanika iz hrvatskoga etničkoga korpusa živi u srpskome političkom i vojnom okruženju, što je međunarodne susjedске odnose više stavilo na kušnju od situacije u Hrvatskoj. Iako ispitanici iz svih skupina navode prijetnju, fizički i oružani napad doživjeli su ispitanici iz dviju »hrvatskih«²⁰ skupina, što dovoljno govori o tome tko je bio najveći nositelj nasilja. I ostale nacionalne skupine (Hrvati i

¹⁹ Pitanje u anketi glasilo je: *Ukoliko ste prije rata imali susjede druge nacionalnosti (Hrvate ili Srbe), kako su se najčešće u ovom ratu oni ponašali prema Vama?* Najveći dio odgovora ispitanika iz triju skupina pokazuje prekid kontakata i interakciju na razini elementarne građanske komunikacije (*nisu kontaktirali sa mnom, samo su me pozdravili*). Odgovor *štitili su me* dali su pripadnici svih triju skupina i to: povratnici Hrvati u 5% slučajeva, izbjeglice useljenici u 3% i povratnici Srbi u 30%. Krajnje nepovoljan stav *fizički i oružano su me napali* naveo je 1% povratnika Hrvata, 24% izbjeglica useljenika i ni jedan povratnik Srbin.

²⁰ To navodimo uvjetno, jer u korpusu ratnih migranata iz Bosne i Hercegovine te Vojvodine nalazimo i (istina u vrlo malo slučajeva) one koji se nacionalno ne izjašnjavaju kao Hrvati.

Bošnjaci) imale su svoj odgovor na nasilje, koji je prekoračivao okvire pravednog i obrambenog, što je dovelo do svojevrstne spirale nasilja, ali s daleko najvećim udjelom počinjenog od strane Srba (Mesić, 1996). I na kraju ovog razmatranja o suživotu u ratu navodimo apel Dunje Rihtman-Auguštin, koja smatra da bismo trebali »obnoviti jednu novu retoriku o dobrim susjedima ... a takvih priča iz ovoga rata zapravo ima mnogo. Teško ih doznajemo, često tek posredno. O ljudima koji su u ratu riskirali vlastite živote da bi spasli muškarca, ženu, dijete u nevolji ne pitajući (a znajući) o njihovoj vjeri i naciji. Ili jednostavno o ljudima koji uza sav užas rata nisu prestali biti ljudi. Govor o tome danas je još uvijek jednako opasan kao što je bio i sam čin pomaganja« (Rihtman-Auguštin, 2000: 209). Dodali bismo, govori o tome postupno prestaje biti opasan, ali je još uvijek nepoćudan u okviru nacionalnog/nacionalističkog ozračja u hrvatskom društvu. Pa ipak, svjedočimo i o nekim, istina još uvijek malim, pomacima koji promiču tolerantniju sociopsihološku atmosferu i novu/drugačiju retoriku o onima druge nacionalnosti (u hrvatskom slučaju, dakako, o Srbima).

5. Poslijeratno razdoblje: povratak ratnih migranata i obnova/uspostava suživota

Nakon završetka ratnih sukoba u Hrvatskoj i BiH, pitanje povratka ratnih migranata (p)ostaje važno civilizacijsko pitanje za hrvatsku državu, a posebno za veliki hrvatski izbjegličko-raseljenički korpus.²¹ Povratak je u Hrvatskoj uslijedio još 1992. i to onih interno raseljenih osoba koje su se već tada mogle vratiti u svoja naselja. U razdoblju 1992.–1995. povratak ratnih migranata vlastitim domovima sporadičan je i nije konceptualiziran i operacionaliziran kao državna strategija. Organizirani povratak uslijedio je nakon vojno-redarstvenih operacija »Bljesak« (svibanj 1995.) i »Oluja« (kolovoz, 1995.), a hrvatske vlasti na različitim razinama (državna, županijska, općinska, gradska) kreiraju strategiju povratka i operativno provode povratak *izbjeglica* i *raseljenih* osoba. Koje od tih vlasti imaju programe, što oni sadrže i kako se provode u lokalnim zajednicama? Povratak ima niz aspekata: politički, institucionalni, sigurnosni, gospodarski, socijalni, kulturni i psihološki. Za neposredno poslijeratno razdoblje upravo *psihološki aspekt povratka*, s dvojboj o mogućem *suživotu Hrvata i Srba* nakon ratnih sukoba, izdvaja se kao najvažniji i ujedno najsloženiji. U ozračju još otvorenih ratnih rana, ubijenih, ranjenih, nestalih, te porušenih objekata, najčešće od strane susjeda i (bivših?) prijatelja, nameće se pitanje je li moguć ponovni suživot tih osoba? Jer povratak nije puko gomilanje ljudi na nekom prostoru. Pitanje povratka upućuje na problem uspostave zajednice. Povratak bi trebao sadržavati (re)konstrukciju lokalnih zajednica (uglavnom ruralnih, s nekim iznimkama, npr. Vukovar, Knin, Petrinja i sl.), a upitno je može li se to ostvariti, uz teško nasljeđe rata i traumatično iskustvo povratnika? Bivši ratni prostori svrstani su u područja posebne državne skrbi. U ratnim razaranjima porušene su kuće, škole, crkve, infrastrukturni objekti, a narušena je i ekološka ravnoteža.

²¹ Pod tim podrazumijevamo sve građane Republike Hrvatske koji su u statusu izbjeglica i prognanika smješteni u Republici Hrvatskoj ili izvan nje (uključivo i izbjegle Srbe), kao i izbjeglice iz drugih država (Jugoslavije, BiH, uglavnom Hrvate) koje se još nalaze u Hrvatskoj.

No ipak, najteže posljedice ratnih sukoba predstavljaju razorene primarne socijalne mreže (susjedstvo, prijateljstvo, kumstvo, bračne veze), što čini temelje lokalnih zajednica na tim prostorima. Oživljavanje periferije nije moguće bez stvaranja novih mreža u polju primarne socijalne interakcije (ili obnove starih), što je u poslijeratnom razdoblju prioritetan, ali (zbog ratnih razloga) umnogome težak, mukotrpan i spor proces. Jesu li one moguće i kako obnoviti socijalnu interakciju između Hrvata i Srba u lokalnim zajednicama na prostorima posebne državne skrbi nakon ratnih sukoba, protjerivanja civilnog stanovništva, znatnog broja ubijenih, ranjenih i godinama »sijane« mržnje u obliku predrasuda i stereotipa (uglavnom medijskim putem)? Pritom je u ta područja uselilo i novo stanovništvo, uglavnom iz Bosne i Hercegovine i nešto malo iz Vojvodine. Homogenost lokalnih zajednica narušena je kako ratom, tako i modernizacijskim procesima u socijalizmu i u tranzicijskom razdoblju, što će otežati poslijeratnu reintegraciju stanovništva i (re)konstrukciju lokalnih zajednica. Pretpostavke revitifikacije lokalnih zajednica uključuju više nužnih činilaca, koje bismo mogli grupirati u dvije velike skupine, materijalne i psihološke. Kako je teško očekivati da će do obnove suživota Hrvata i Srba doći u kraćem razdoblju, a pogotovo u izrazito senzibiliziranim oblicima socijalne interakcije (prijateljstvo, kumstvo, brak), smatramo da će prilikom obnove lokalnih zajednica praktična razina odnosa između njezinih stanovnika imati odlučujuću važnost. Oživljavanje lokalnih zajednica počelo je na praktičnoj razini, u čijim su temeljima elementarni materijalni činioци, kao što su pomoć u radu, trgovina, posudba alata, obnova porušene infrastrukture i sl. Sociopsihološki činioци uključuju sjećanja na prijeratne pozitivne primjere suživota, tolerantno ozračje i retoriku, ponajprije iz hrvatskih medija i u javnoj komunikaciji, jačanje pravne države, izgradnju institucija, ostvarenje manjinskih prava i sl. Kombinacijom materijalnih i sociopsiholoških činilaca u (re)konstrukciji lokalnih zajednica moguće je očekivati i raditi na obnovi/uspostavi povjerenja između različitih skupina ratnih migranata, s posebnim naglaskom na regeneraciju mreže primarnih socijalnih odnosa čiji su akteri Hrvati i Srbi. Suživot u poslijeratnom razdoblju između Hrvata i Srba, s obzirom na ratne sukobe, teške i traumatične reminiscencije svih aktera te poslijeratne probleme (socioekonomske, pravne i sl.) teče sporo i uz dosta problema. Vrijeme potrebno za potpunu reintegraciju svih stanovnika neće biti kratko, ali proces je počeo i kreće se uzlaznom putanjom.

6. Zaključna razmatranja

Temeljna teza koju smo nastojali argumentirati u ovom radu jest kritički osvrt na interpretaciju političkih/ratnih sukoba na ex-jugoslavenskom prostoru. Kolektivni imaginarij južnoslavenskih naroda (u ovoj analizi Hrvata i Srba) »pamti« brojne sukobe, ratove, kolektivne i individualne nesreće i opterećen je prošlošću. U tom imaginativnom zahvatu prisutne su znatne mitološke naslage koje izdvajaju »nesretnu« sudbinu vlastitog etnosa/nacije i aktiviraju perceptivni okvir u kojem dominira tragična nacionalna pozicija i status gubitnika. No to je dio nacionalne »priče«. Drugi značajan segment baštini tradiciju dobrih susjedskih odnosa, pomaganje u seoskim poslovima, zajedničke susrete, prijateljstvo, kumstvo, bračne veze i druge oblike primarnih socijalnih odnosa na lokalnoj razini. Osim lokalne razine i mikrosocijalnog ambijenta u kojem se događala socijalna interakcija *face to face*, u sklopovima nacionalnog pamćenja egzi-

stiraju i institucionalni obrasci međuetničkog povezivanja, udruživanja i zajedničke borbe za vlastiti nacionalni suverenitet. Sve navedeno pokazuje da je, i pored tragičnih i vrlo krvavih prekida, suživot između Hrvata i Srba u Hrvatskoj (i šire, ali to nije predmet ove analize), bio visokointernalizirani obrazac socijalne interakcije i komunikacije u lokalnim zajednicama, ali i u državnim tvorevinama, u kojima su živjeli, pa tako i u Hrvatskoj. Mreža primarnih socijalnih odnosa uspjela je izdržati teške političke, pa čak i ratne »udare« (primjer Drugoga svjetskog rata, ali i rata u Hrvatskoj 1991.–1995.), što pokazuje njezinu iznimnu otpornost i ukorijenjenost u sociopsihološku zbilju aktera tih događanja. Nadalje, zbivanja na bivšim ratnim prostorima u Hrvatskoj (u državnoj terminologiji: prostori posebne državne skrbi), uz postupan, spor, ali ipak uzlazni trend u obnovi/uspostavi suživota, ukazuju na razloge/motive sukoba. A oni nisu posljedica vjekovne mržnje, netrpeljivosti i dugotrajnih lokalnih sukoba (kojih u razdoblju druge Jugoslavije na prostoru SR Hrvatske i nije bilo), već sukoba različitih političkih projekata koje su zastupali politički predstavnici Hrvata i Srba u Hrvatskoj. To su i temeljni argumenti za određenje političkog/ratnog sukoba u Hrvatskoj kao ponajprije političko/državnog, a ne etničkoga. O suživotu u prijeratnom razdoblju svjedoče istraživanja provedena u Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu 1984. i neposredno uoči rata 1989. Nalazi empirijskog istraživanja (anketa) ukazuju na (čak i u »predevečerje« političkih, a onda i ratnih, sukoba) još uvijek malu socijalnu distancu između Hrvata i Srba u Hrvatskoj. I pored svih metodoloških ograničenja (problem iskrenosti u tako »osjetljivim« pitanjima) može se ustvrditi da je suživot u tim odgovorima dominantne obilježja mikrosocijalnih odnosa u mjestu življenja Hrvata i Srba. Uz to, suživot je bio i činilac stabilnosti makropolitčkog poretka na razini republike, ali i čitave federativne države. Do poremećaja dolazi nakon pluralizacije političkog/javnog prostora i (re)aktiviranja nacionalnih političkih projekata u Hrvata i Srba. Borbe oko suvereniteta (geopolitički razlozi) dovode u divergentnu poziciju dio Srba u Hrvatskoj u odnosu na hrvatsku državu. Sukob primarno nije bio na relaciji Hrvati – Srbi, nego na relaciji: priznavanje i afirmacija osamostaljene hrvatske države ili iredentistički odnos u tzv. SAO Krajini i nepriznavanje hrvatskog suvereniteta na tom dijelu Republike Hrvatske. Uz tu političko-državnu fragmentaciju kao temeljnu, aktivirana je i nacionalna/nacionalistička koja je socijalno tkivo dijelila isključivo na temelju primordijalnih obilježja aktera. Etnonacionalizam je prožeo međusobne odnose Hrvata i Srba, što je na objema stranama (uz sve specifičnosti tih »strana«, bez ikakve nakane njihova izjednačavanja) dovelo do teškog nasilja nad pojedincima, razaranja infrastrukturnih objekata, kulturnih dobara i svih stečevina civilizacije. Pa ipak, valja razlikovati te dvije fragmentacije, što onda u ovoj interpretaciji znači opredjeljenje za geopolitičku i određenje sukoba Hrvata i Srba u Hrvatskoj prvenstveno kao političkih/državnih, a ne etničkih. Mikroetničke enklave očuvane u ratu i na ratnim prostorima, zatim očuvan (iako načet) suživot Hrvata i Srba u drugim dijelovima Hrvatske, još je jedna u nizu potvrda o ratu kao sukobu oko makropolitčkih pitanja i borbe oko suvereniteta. U tom sukobu dominantnu i određujuću ulogu imale su snage koje su željele spriječiti legitimna prava naroda (u političkom, ne etničkom smislu) na samoopredjeljenje do odcjepljenja. Srbijske i crnogorske političke garniture, uz potporu (najprije prikrivenu, a onda i otvorenu) vrha JNA nastojale su spriječiti osamostaljenje Hrvatske, a Srbi u Hrvatskoj bili su dio

strategije koja je u konačnici te krajeve trebala zaokružiti u koncept/realizaciju Velike Srbije. Dokumenti »pravnog« karaktera doneseni u SAO tvorevinama, s »inauguracijom« ustava Srbije na hrvatskom teritoriju to zorno svjedoče. Poslijeratna događanja na prostorima posebne državne skrbi demantiraju prognoze i nekih renomiranih autora (poput J. Županova, koji se kasnije i sam korigirao) o višedesetljetnom pa i stoljetnom razdoblju potrebnom za obnovu suživota. Iako tek rudimentarno, ipak je znakovito da se na tim prostorima i iznad očekivanja obnavlja mreža primarnih socijalnih odnosa u polju socijalne interakcije Hrvata i Srba. I taj segment recentne socijalne zbilje navodimo kao argument u prilog našim razmatranjima o naravi sukoba u Hrvatskoj, opredjeljujući se za političko/državnu a ne etničku »paradigmu« u interpretaciji političkih/ratnih sukoba u Hrvatskoj 1991.–1995.

LITERATURA

- ANDERSON, Benedict (1990). *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- BACKOVIĆ, Ofelija, VASIĆ, Miloš, VASOVIĆ, Aleksandar (1999). »Ko to rado ide u vojnike – mobilizacijska kriza – analitički pregled medijskog izveštavanja«, u: Branka Magaš i Ivo Žanić (ur.). *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1991.–1995*. Zagreb – Sarajevo: Naklada Jesenski i Turk – Dani, str. 353–368.
- BANAC, Ivo (1988). *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*. Zagreb: Globus.
- DUGANDŽIJA, Nikola (1986). *Jugoslavenstvo*. Beograd: Mladost.
- ENLOE, Cynthia (1990). *Policija, vojska, etnicitet*. Zagreb: Globus.
- GRUDEN, Vladimir (1995). *Ožiljci na duši Hrvatske*. Zagreb: Medicinska naklada.
- HADŽIĆ, Miroslav (2002). »Armijska upotreba trauma«, u: Nebojša Popov (prir.). *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju, deo 2*. 2. izd. Beograd: Samizdat B92, str. 125–147.
- JEDLICKI, Jerzy (1999). »Povijesno pamćenje kao izvor sukoba u Istočnoj Europi«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. 30, br. 3–4, str. 131–137.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1992). »O modelu etničke kompetitivnosti u slučaju Hrvatske«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. 23, br. 1–2, str. 117–124.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1994). »Moć i etnonacionalizam«, *Migracijske teme*, Zagreb, god. 10, br. 3–4, str. 209–224.
- KATUNARIĆ, Vjeran (1994). *Bogovi, elite, narodi*. Zagreb: Antibarbarus.
- KLAIN, Eduard, MORO, Ljiljana (1992). »Velike i male grupe u ratu«, u: Eduard Klain (ur.). *Ratna psihologija i psihijatrija*. Zagreb: Glavni sanitetski stožer Republike Hrvatske, str. 66–81.
- KUVAČIĆ, Ivan (1997). *Kako se raspao boljševizam: deset eseja o problemima prijelaznog perioda*. Zagreb: Naprijed.
- MAGAŠ, Branka i ŽANIĆ, Ivo (ur.) (1999). *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini: 1991.–1995*. Zagreb – Sarajevo: Naklada Jesenski i Turk – Dani.
- MESIĆ, Milan (1992). *Osjetljivi i ljuti ljudi: hrvatske izbjeglice i prognanici*. Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske – Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

MESIĆ, Milan (1996). *Ljudi na čekanju – pogledi na povratak: hrvatske i bosansko-hercegovačke izbjeglice i raseljenici*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

Mir u Hrvatskoj: rezultati istraživanja (2001). Zagreb – Split: Hrvatski Caritas – Franjevački institut za kulturu mira.

Položaj naroda i međunacionalni odnosi u Hrvatskoj: sociološki i demografski aspekti (ur. Mladen Lazić) (1991). Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.

POPOV, Nebojša (2002). »Traumatologija partijske države«, u: Nabojša Popov (ur.). *Srpska strana rata: trauma i katarza u istorijskom pamćenju, deo 1*. 2. izd. Beograd: Samizdat B92, str. 117–145.

Psihološka pomoć ratnim stradalnicima (ur. Mirjana Krizmanić, Gordana Fučkar, Mladen Havelka, Vladimir Kolesarić) (1994). 2. neizmijenjeno izd. Zagreb: Dobrotvorno udruženje Dobrobit.

PUSIĆ, Eugen (1963). *Lokalna zajednica*. Zagreb: Narodne novine.

PUSIĆ, Eugen (1995). »Identitet – diverzitet – kapacitet«, *Erazmus*, Zagreb, br. 11, str. 2–10.

PUTNAM, R. (1994). »Democracy, development and the civic community: evidence from an Italian experiment«, u: *Culture and development in Africa*. Washington, str. 33–74.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (2000). *Ulice moga grada: antropologija domaćeg terena*. Zemun – Beograd: Biblioteka XX vek – Čigoja štampa.

ŠTAMBUK, Maja (1989). »Neka obilježja seoskog socijalnog prostora«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, god. 20, br. 1–2, str. 121–128.

ŠUNDALIĆ, Antun (2001). »Gospodarski, socio-kulturni i politički okviri suživota u Istočnoj Hrvatskoj«, *Ekonomski vjesnik*, Osijek, god. 12, br. 1–2, str. 93–98.

VRCAN, Srđan (2002). »Etničko kao krinka za nacionalizam«, u: Silva Mežnarić (ur.). *Etničnost i stabilnost Europe u 21. stoljeću: položaj i uloga Hrvatske*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, str. 267–282.

WERTHEIMER-BALETIĆ, Alica (1982). *Demografija: stanovništvo i ekonomski razvitak*. Zagreb: Informator.

ZAKOŠEK, Nenad (1995). »Organizirani interesi u Hrvatskoj«, *Erazmus*, Zagreb, br. 11, str. 28–33.

ŽUNEC, Ozren (1998). *Rat i društvo: ogledi iz sociologije vojske i rata*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo – Naklada Jesenski i Turk.

ŽUPANOV, Josip (1993). »Buđenje demona u dobrim susjedima«, *Nedjeljna Dalmacija*, Split, 3. studenoga 1993.

ŽUPANOV, Josip (1995). *Poslije potopa*. Zagreb: Nakladni Zavod Globus.

ŽUPANOV, Josip (1998). »Etničnost i politika na europskom geopolitičkom prostoru«, u: Ružica Čičak-Chand i Josip Kumpes (ur.). *Etničnost, nacija, identitet*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo, str. 199–221.

Izvori

Struktura povratka prema spolu i starosti, Izvješće Srpskog demokratskog foruma, Okučani, 29. 3. 2001.

Povratnici u Regionalnom uredu Slavonski Brod na dan 31. 8. 2000., Izvješće Centra za socijalnu skrb Nova Gradiška, Nova Gradiška, ožujak 2001.

Tematska sjednica Vlade RH za područja posebne državne skrbi, Izvješće Vlade RH, Knin, 29. ožujka 2001.

Gospodarsko-socijalna situacija u općini Stara Gradiška, Izvješće Općine Stara Gradiška, rujan 2001.

Popis stanovništva 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, 2002. (CD ROM).

Zakon o područjima posebne državne skrbi, Zagreb, Narodne novine, 2003., br. 26.

Dragutin Babić

THE COEXISTENCE OF CROATS AND SERBS IN THE PRE-WAR AND POST-WAR PERIOD – AN IMPLICITE CRITIQUE OF THE WAR IN CROATIA AS AN ETHNIC CONFLICT

SUMMARY

The paper analyses the forms of coexistence between Croats and Serbs in the pre-war, war and post-war periods. The struggle for recognizing the right to self-determination of the republics of former Yugoslavia as well as denials of this right, which led to the attack by the Yugoslav army on Slovenia and Croatia, mainly destroyed the net of primary social relations in local communities affected by the war. However, even in war conditions, some segments of the neighbourhood and friendship networks remained intact on the local level. Some Croats and Serbs protected one another during the war. Pre-war coexistence and developed forms of social interaction and communication between Croats and Serbs as well as the preserved segments of micro-social ethnic networks during the war and the revival of coexistence between Croats and Serbs in the post-war period, indicate the strength and resistance of primary structures in local communities. This puts in doubt the interpretation of the war in Croatia as an ethnic conflict, and affirms the thesis that it was above all a political-state conflict. Events in former war areas in Croatia (in official terminology: areas of special state concern), together with the gradual, slow but nevertheless upward trend in the revival of coexistence, reveals the reasons/motives of the conflict. The conflicts were not the result of age-old hatreds, intolerance and long-standing local conflicts, but rather the consequence of opposed political projects advocated by the representatives of Croats and Serbs in Croatia. This is also the main argument for defining the political/military conflict in Croatia as above all a political/state conflict and not an ethnic one.

KEY WORDS: coexistence, Croats, Serbs, ethnic conflict, national identity –

Dragutin Babić

LA COHABITATION DES CROATES ET DES SERBES AVANT, PENDANT ET APRÈS LA GUERRE – CRITIQUE IMPLICITE DE L'INTERPRÉTATION DE LA GUERRE EN CROATIE EN TANT QUE CONFLIT ETHNIQUE

RÉSUMÉ

Cet article analyse les formes de cohabitation entre Croates et Serbes avant, pendant et après la guerre en ex-Yougoslavie. La lutte pour la souveraineté et la négation du droit à l'autodétermination pour les républiques de l'ancienne République Fédérative Socialiste de Yougoslavie, jusqu'aux attaques armées de l'armée yougoslave contre la Slovénie et la Croatie, ont largement détruit le réseau des rapports sociaux dans les communautés locales touchées par la guerre. Cependant, même dans les cir-

constances du conflit armé, certains segments du réseau de rapports entre voisins et amis au niveau local se sont maintenus. Un certain nombre de Croates et de Serbes se sont mutuellement protégés pendant la guerre. La cohabitation et les formes développées d'interaction sociale et de communication entre Croates et Serbes telles qu'elles se présentaient avant guerre, ainsi que certains segments microsociaux des réseaux ethniques qui se maintinrent pendant la guerre, et enfin le rétablissement de la cohabitation entre Croates et Serbes après la guerre, montrent la solidité et la robustesse de la structure sociale primaire dans les communautés locales. Aussi l'auteur remet-il en question l'interprétation selon laquelle la guerre en Croatie aurait été un conflit ethnique, pour privilégier la thèse d'un conflit avant tout politico/étatique. Les événements dans les régions qui furent touchées par la guerre en Croatie (dans la terminologie administrative: régions bénéficiant d'un soutien gouvernemental particulier) marquent un progrès graduel, lent mais malgré tout encourageant dans la reconstruction/le rétablissement de la cohabitation, et font apparaître les raisons/motifs des conflits. Ces derniers ne sont pas la conséquence d'une haine séculaire, de l'intolérance et de vieux conflits locaux mais le fruit des projets politiques incompatibles que soutenaient les représentants politiques des Croates et des Serbes en Croatie. En cela résident les arguments fondamentaux qui conduisent l'auteur à définir le conflit politique/armé en Croatie comme un conflit essentiellement politique/étatique, et non pas ethnique.

MOTS CLÉS : cohabitation, Croates, Serbes, conflit ethnique, identité nationale